

ANTÒNIA CARRÉ

LLEGIR L'ESPILL, A LA BAIXA EDAT MITJANA I AVUI

El 1460, el mateix any que el cavaller valencià Joanot Martorell començava la redacció de la seva magnífica novel·la –casualitats de la vida–, el metge Jaume Roig es disposava a desgranar el seu *Espill*, una ferotge diatriba contra les dones escrita en vers, seguint la ja antiquada tradició romànica de les noves rimades. Per què va optar per vestir la seva gran obra amb aquest embolcall tan arcaic? Quins elements culturals considera aquest metge prestigiós, que treballa al servei de la seva monarquia i del seu municipi, a l'hora de crear els fonaments que han de sostenir els arguments que recorren els més de setze mil versos ariats? Per formular-ho amb un sol

interrogant: què té al cap Jaume Roig en escriure l'*Espill*? Assumint el risc de totes les simplificacions, gosaria dir que bàsicament tres coses, que classifico només per necessitats expositives: en primer lloc, el context literari del moment històric que li ha tocat de viure; en segon lloc, la seva condició de metge, i, finalment, la llarga tradició de la literatura misògina.

Tenim testimonis de la cultura literària que es desplegava a la ciutat de València en la segona meitat del segle XV. Sabem que s'hi organitzaven diferents tertúlies que es disputaven la supremacia literària i que rivalitzaven en qüestions d'estil. Joan Fuster (1962) ja va descriure

Unes noies mostren els draps on han brodat diferents motius. Retaule de la Mare de Déu i de Sant Jordi, segle XV. Església de Sant Francesc, Vilafranca del Penedès

Antònia Carré
és consultora a la UOC
i investigadora vinculada
a la Universitat de Barcelona

amb encert els dos cenacles antagònics. D'una banda, el grup dels que anomena burgesos, format per Bernat Fenollar, Joan Moreno i Jaume Gassull, que escriuen sobretot literatura satírica per reflectir la realitat quotidiana i utilitzen un llenguatge popular. De l'altra, el sector dels aristòcrates reunits al voltant de Berenguer Mercader, que es deliten en les històries mitològiques i conreen la prosa d'art. El document més representatiu d'aquest segon cenacle és el *Parlament a casa de Berenguer Mercader* (anterior a 1471) de Joan Roís de Corella, el qual –seguint el marc narratiu del *Decameró* de Giovanni Boccaccio– fingeix prendre nota de les narracions que s'expliquen els amics reunits a casa del batlle general de València.

Jaume Torró (2001) ha posat de manifest que el pes cultural de Joan Roís de Corella depassa –i de molt– l'àmbit de la literatura ciutadana en reivindicar l'existència d'una cort per a la lite-

ratura catalana del segle XV: una cort que és el lloc natural de producció i consum de literatura, el lloc on es marquen les pautes literàries que seguirà tothom que tingui ambició cultural i que vulgui promocionar-se en aquest ambient on es belluguen les elits. Torró identifica aquesta cort amb les de la dinastia dels Trastàmara, prínceps i reis amants de les lletres com Alfons el Magnànim o el príncep de Viana, que aglutinaven al seu voltant els poetes i escriptors més rellevants del moment. És en aquestes corts on es van imposar Ausiàs March i Joan Roís de Corella com a models d'escriptura, tal com testimonien els cançoners que reuneixen la producció literària de mitjan segle XV. El renom de Joan Roís de

Corella era aleshores tan gran que no ens ha de sorprendre que un metge important de València decidís construir una ficció literària en vers i amb un estil còmic, oposant-se així de manera contundent a la prosa sublim, elegant i greu que triomfava a la ciutat i que era avalada pel prestigi de la cort (Badia 1999: 116). *L'Espill* està escrit amb una clara intencionalitat còmica, com veurem més avall, i amb la voluntat de fer polèmica, per bé que no ideològica a favor o en contra de les dones, sinó cultural i literària. En atorgar a *L'Espill* la categoria de comèdia¹ (l'escriu en «noves rimades comediades», diu als versos 681-682), el text de Roig se situa a l'altra riba de l'estil tràgic, molt vorejada en la literatura tardomedieval catalana a partir de la divulgació, sobretot, de les *Tragèdies* de Sèneca amb la glossa incorporada de Nicolau Trevet (Sèneca 1995), estil que tan agradava a Joan Roís de Corella i als altres contertulians del cercle de Berenguer Mercader.

Lligar la medicina i l'antifeminisme

A *L'Espill*, Jaume Roig no amaga en cap moment la seva condició de metge ni la seva formació universitària. Totes dues són evidents per l'abundància de malalties i medicaments que desfilen al llarg l'obra, per l'esment de règims alimentaris d'acord amb el que recomanava la dieta de l'època, per la presència en el text de casos que Jaume Roig degué experimentar personalment o per l'aparició de personatges secundaris que són metges de professió, tots ells de gran qualitat i saber, com el metge competent que guareix de totes les seves malalties –excepte del mal caràcter!– l'esposa vídua del protagonista-narrador en la tercera part del llibre segon. Jaume Roig no dubta a posar de manifest en *L'Espill* la seva formació mèdica escolàstica: com a metge cristià que ha après la seva professió a la universitat, fa burla de la medicina exercida per aquells que no hi han estudiat per raons de religió o de sexe, com els mudèjars, les dones o els curanderos, ja que els fa fracassar del tot en els passatges en què els fa intervenir (Carré 1996).

La medicina universitària que va aprendre i exercir Jaume Roig lliga el discurs del metge amb el de l'antifeminista. Els tractats mèdics que s'estudiaven a les facultats de medicina difonien un discurs del tot androcèntric, ja que partien d'un model únic: el masculí. Aquest era el que proporcionava sempre la norma, de mane-

[a baix]
Una escena fora
muralles. Retaule de la
Transfiguració, segle XV.
Catedral de Barcelona

[pàgina següent]
Una serventa adormida.
Retaule de Sant Esteve
de Granollers, segle XV

ra que el segon terme de la comparació era qualificat ja d'entrada desfavorablement i, per tant, considerat imperfecte. Els metges medievals, doncs, disposaven d'arguments científics per defensar la inferioritat natural de les dones. Per exemple, en la teoria galènica dels quatre temperaments, la dona és menys perfecta que l'home perquè és de naturalesa freda i seca i pertany al temperament melancòlic. En canvi, el temperament sanguini, en què les qualitats que predominen són l'escalfor i la humitat, és el millor de tots quatre i el que caracteritza els homes. L'anatomia galènica considera que la dona és un mascle incomplet perquè té internes aquelles parts que en l'home són exteriors: així, podem llegir en el *Canon* d'Avicenna que les dones posseeixen dos testicles com els homes, però en posició interna i de mesura més reduïda, la qual cosa és una prova anatòmica que confirma el caràcter secundari de l'esperma femení (Jacquart i Thomasset 1989, p. 25).

En el seu *Espill*, Jaume Roig desgrana tots els vicis femenins amb el propòsit moral i adoctrinador («est doctrinal / memorial / haurà nom *Spill*», vs. 237-239) de desaconsellar rotundament als homes l'opció de prendre matrimoni. El títol de l'obra ja és prou revelador del vessant ètic que s'ha d'atribuir a la ficció, atès que la metàfora del mirall té una dimensió moral i instructiva durant tota l'edat mitjana (només cal que pensem, per exemple, en els tres *Specula* del gran enciclopedista del segle XIII Vicent de Beauvais). Si el metge Jaume Roig actua en funció de l'autoritat que li atorga la seva formació universitària, l'escriptor buscarà referències en la mateixa literatura i en el que ha après, també, a les aules.

Quan Jaume Roig va pensar a escriure una obra per deixar en evidència tots els defectes de les dones, ens podem imaginar que el primer que se li va activar en la memòria va ser un text que havia treballat en la seva època d'escolar i que al segle XV coneixia tothom: les *Sàtires* de Juvenal, escrites entre l'any 100 i el 127. Concretament, la sàtira VI, una virulenta proclama contra les dones i el matrimoni dirigida a un amic que és a punt de casar-se, es convertirà en una pauta misògina que serà seguida per tota la literatura europea occidental. Juvenal hi planteja uns temes que faran fortuna al llarg dels segles i que retrobem en l'*Espill* de Roig: el poeta de Roma desaconsella el matrimoni amb l'argument que totes les dones, sense excepció, són malvades. A con-

tinuació va enumerant amb cruesa i mordacitat tots els seus vicis: les dones dilapiden els béns del marit, són saberudes i cruels, abusen de la cosmètica i les joies, no tenen cura de l'espòs, maltracten els seus criats i amistats, són supersticioses, cometen adulteri, són insaciables sexualment —és allò de «fatigada pels homes, però no associada» que Juvenal diu de l'esposa de l'emperador Claudi, que a les nits feia de prostituta— enverinen fillastres i marits, avorten, abandonen els nadons, tenen fills bords, etcètera. Les característiques primordials del gènere de la sàtira —la referència a la realitat contemporània, el to moral perquè se censuren els mals costums, la ira i la indignació que

aquests desperten en l'autor i la provocació de la riulla enmig de tots els despropòsits i atrocitats que s'engalten— també les trobem en la fic-

6 A l'*Espill* Jaume Roig desgrana tots els vicis femenins amb el propòsit moral i adoctrinador de desaconsellar rotundament als homes l'opció de prendre matrimoni 9

ció del metge de València. Tant en les sàtires com en l'*Espill*, la barreja del que és seriós amb el que és jocós proporciona l'ambigüitat i el doble sentit que són una de les claus de l'èxit de les seves retòriques.

A més, no hem d'oblidar que malparlar de les dones en temps de Roig era tocar un tema candent, ja que el segle XV vivia el moment més àlgid del debat que sobre la condició femenina

s'havia suscitat en la literatura en llengua vulgar des del segle XIII (Blamires 1992, Cantavella 1992, Archer i Riquer 1998). Van sorgir autors i obres alineats en les files dels antifeministes i d'altres en les dels profeministes, que anaven repetint una sèrie de tòpics que van fer fortuna al llarg de tota l'edat mitjana. El fet de prendre part en el debat no volia dir que fossin més o menys misògins que els seus companys de generació, sinó que significava que participaven en un debat d'èxit assegurat, ja que de vegades trobem els mateixos autors defensant les dues postures antagòniques. Per exemple, Giovanni Boccaccio va escriure el *Corbaccio*, obra on ataca les dones de manera ferotge i que

dent: el rebuig de l'amor, de les dones i del matrimoni i l'aposta per una vida ascètica, que és la que porta el protagonista-narrador al final de la seva vida i la que recomana al seu nebot de la ficció. Jaume Roig segueix ideològicament les passes de l'*Adversus Jovinianum* de sant Jeroni, l'al·legat contra les dones i contra la institució del matrimoni que va tenir més influència al llarg dels segles. El traductor de la Bíblia va escriure una apologia de la virginitat en resposta al pamflet del monjo Jovinià que havia defensat la unió d'un home i una dona davant de les veus que el segle IV proclamaven les virtuts de l'ascetisme monàstic (Blamires 1992, p. 63-77).

En ple segle XV, però, aquesta postura ultra- de l'*Espill* ha de ser entesa com una heretgia, si fem cas de les recomanacions que fa Francesc Eiximenis (ca. 1330-1409) en el seu *Llibre de les dones*. En l'apartat dedicat a les casades, el menorret gironí arrenca debatent les raons d'aquells que desaconsellen el matrimoni, als quals considera heretges i equipara, en algun moment, amb els epicuris. Són heretges, assegura, els que d'acord sobretot amb sant Jeroni neguen la utilitat del matrimoni, diuen que cal fugir de les dones com del diable i argumenten que casar-se provoca tots els mals del món. Contra l'opinió de tan gran heretgia, Eiximenis defensa amb arguments i amb exemples que el matrimoni és sant i bo (Eiximenis 1981, p. 56-62).

Circumscriu en el debat que sobre la condició femenina s'ha establert a la literatura des de fa segles i escrit en la segona meitat del segle XV, l'única possibilitat de reeixir que té Jaume Roig és en funció de l'estil que utilitzi, de la virulència i de la comicitat. De l'anar de bracet amb l'heretgia per provocar en el públic una rialla franca. O un somriure de complicitat.

La comicitat de Jaume Roig

L'estil de Jaume Roig és indestruable de la comicitat. Una comicitat que de vegades és innocent i refrescant –i es relaciona així amb el sentit de l'humor dels *fabliaux* francesos i catalans–, però que sovint prové d'un procés denigratori i ve determinada per l'exageració que se salta les normes més elementals del decòrum.

Les formes que pren la comicitat en l'*Espill* són bàsicament dues. D'una banda, hi ha la matèria i els personatges còmics, que apareixen sobretot als dos primers llibres, els que constitueixen la ficció narrativa de l'obra. De l'altra, tenim l'estil còmic, una versió més refinada de la comi-

6 Molts autors es van apuntar a un debat que tenia l'èxit assegurat i de vegades trobem els mateixos autors defensant dues postures antagòniques: profeminisme i misogínia 9

ha estat considerada una font de l'*Espill*, però també el *De claris mulieribus*, on les defensa amb orgull. Alain Chartier és l'autor de *La belle dame sans merci*, que va provocar un notable escàndol, però també de l'explícita *Excusation envers les dames*. Bernat Metge critica les dones en el llibre tercer de *Lo somni*, però les elogia en el quart. A la Corona d'Aragó, el text més virulent de tots, però també el darrer cronològicament –i no és una constatació menor–, és l'*Espill* de Jaume Roig que, com s'ha apuntat, també va provocar respostes: ho són la *Vida de Jesucrist* de sor Isabel de Villena i el *Triunfo de les dones* de Joan Roís de Corella (Carré 1996, p. 10). Al segle XV, doncs, la ginecofòbia és un tòpic literari que triomfa. Ara bé, no hem d'oblidar que si ho fa és perquè se sosté en un pòsit ideològic d'ascendència judeocristiana conegut i acceptat per tothom i que és avalat des de qualsevol àmbit de la cultura i la societat medievals. El menyspreu envers la «femenil condició», que deia Roís de Corella, queda reflectit en la realitat quotidiana que vivien les dones, en la legislació, en la ideologia que es transmetia des dels sermons o les obres morals i doctrinàries, en la teologia, en la filosofia natural i en la medicina (Duby i Perrot 1994).

La proposta ideològica que es desprèn dels versos de l'*Espill* és, en aquest sentit, contun-

citats que es detecta fonamentalment en el llibre tercer, l'apartat apològic i doctrinal. En els dos primers llibres, el narrador en primera persona és testimoni d'escenes molt divertides, protagonitzades per personatges secundaris que són els encarregats d'atorgar-los comicitat. La presència durant els seus viatges per Catalunya, per Castella i per França, i també durant la seva estada a València. Jaume Roig hi utilitza elements propis dels *fabliaux*, que tenen una comicitat vigorosa, basada en els personatges, en les accions, en els temes –relacionats gairebé sempre amb la sexualitat, l'engany o el robatori– i en el llenguatge, no exempt de procacitats. És el cas, per exemple, de la falsa endimoniada de Requena de la segona part del llibre segon, que amaga al futur marit la seva manca de virginitat fingint que està posseïda pel diable, estrafent la veu i declarant que aquest no sortirà «sense ben obrir, esquinçar o eixamplar del tot aquell forat que té més ben guardat en el seu cos». El final de l'episodi no admet dubtes sobre la intenció burlesca de l'autor: «tothom en va estar content i el nòvio encara més» (vs. 3266-3267).

La manipulació dels textos manllevats

Quan la comicitat depèn de la retòrica necessàriament se subtilitza, per la qual cosa demana la connivència de qui llegeix, que haurà de ser capaç d'entendre i de valorar les enginyositats estilístiques que se li proposin. Com ja sabem que feien, per exemple, Bernat Metge (Badia 1988) o Joanot Martorell (Pujol 2002) amb les seves fonts, que seleccionen, manipulen i combinen en funció d'una concepció imitativa de la prosa literària culta –perquè no hem d'oblidar que a l'edat mitjana escriure volia dir reescriure i compilar les autoritats doctrinals o literàries d'una tradició–, Jaume Roig també manipula i recrea els textos manllevats, i ho fa a través de l'estil còmic. Vegem-ne alguns exemples.

La comicitat de l'estil de Jaume Roig, que té molt a veure amb la versificació i la rima, depèn de vegades de l'alteració contundent del significat de les seves fonts, com la referència a Lucrècia –que rima amb nècia!, vs. 15871-15872–, la matrona que es va suïcidar perquè no va poder suportar el deshonor de ser violada i que ha esdevingut el símbol de la virtut romana; Jaume Roig la degrada sense paliatiu en fer-la aparèixer en un seguit d'exemples clàssics que elogien els homes que van tractar cruelment les dones.

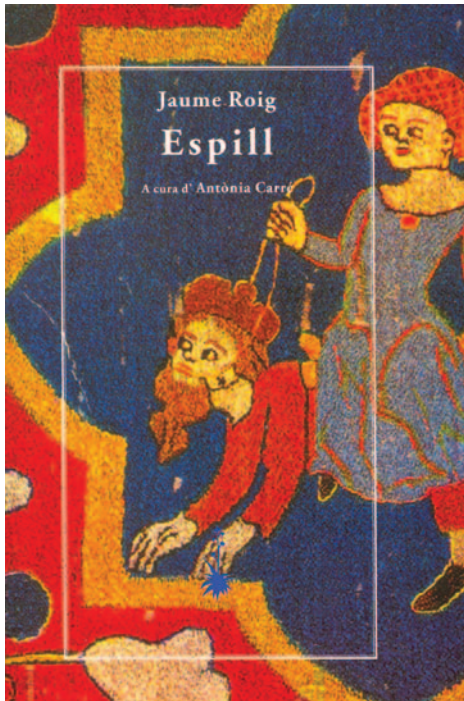
La comicitat de l'*Espill* ve determinada també per la precisió en la cita de la font manllevada, com és el cas de la llacuna de Siloè que Roig diu, al final del llibre tercer, que «només guariria els homes, no *es llegeix* que guarís mai cap dona», deixant intencionadament fora del miracle la meitat de la humanitat. L'exabrupte còmic prové de la interpretació literal de la font del passatge, que és la *Llegenda àuria* de Jaume de Voragine, que en el capítol de la trobada de la Santa Creu, després de sentir la profecia de la reina de Sabà, explica que Salomó va fer arrencar el tronc i el va fer enterrar sota terra. Allà

Dues dones casades, que duïen el cap tapat, es renten les mans. Retaule de Sant Esteve de Granollers, segle XV

mateix hi van fer un pou, amb l'aigua del qual eren guarits molts *homes*, mot que Roig entén exclusivament en el sentit de 'persona de sexe masculí'.

Altres vegades la comicitat depèn de la manipulació de les fonts bíbliques, com passa en el cas del rei de Judà Ezequies, a qui li va ser allargada la vida durant «molts dies», quan segons

l'Antic Testament el temps que li va ser regalat va ser de quinze anys (vs. 7588-7590), o en el cas tan conegut de la dona de Lot, que en la fugida de Sodoma va mirar enrere i es va tornar una estàtua de marbre (vs. 12341-12343). En altres ocasions, la rialla és provocada per la sorpresa lingüística, com el mot dissonant que apareix en el passatge del confessor que no es deixa seduir per una monja: com a penitència, diu ell, no li «bastaran ni mil parenostres, ni vint saltiris, ni trenta lavatives!», amb la rima «psaltiris / cristiris» (vs. 5766-5767) que havia d'estimular per força la hilaritat del públic que el segle XV escoltava o llegia els versos de Jaume Roig.

Llegir l'*Espill* avui

Llegir l'*Espill* en els nostres dies vol dir enfrontar-se a dos grans reptes. El primer és superar l'escull que suposen els més de setze mil tetrasíl·labs apariats, que són difícils de pair pel lector i la lectora moderns, habituats al ritme i la sintaxi de la prosa. El segon és participar de la complicitat que s'ha de donar entre l'autor i el seu públic, que han de compartir uns ma-

teixos pressupòsits ideològics i culturals que els permetin entendre allò que és còmic i allò que no ho és. El públic actual de l'*Espill* ha d'evitar que els acudits de Jaume Roig es converteixin en desplaents i siguin rebutjats, cosa que passarà si es prenen en un sentit literal, exclusivament satíric, o si es llegeixen des de la perspectiva de lectores sensibilitzades contra vetes d'ideologia misògina.

L'edició publicada pels Quaderns Crema (Roig 2006) respon a aquests dos desafiaments. Conté una traducció al català actual del text de Roig que permet llegir amb plaer l'obra com si fos allò que no és: una novel·la. La traducció té ambició literària i això vol dir, a grans trets, que conserva la rima en passatges concrets per respectar formalment la intenció còmica de Roig. La prosa s'acompanya dels versos originals transcrits amb ortografia fabriana per facilitar al lector les comparacions. Dues-centes pàgines de comentaris, situades al final del text, donen dades per interpretar cada passatge des d'un punt de vista cultural ampli: mèdic, literari, històric, lingüístic, bíblic, jurídic, etcètera. El públic actual podrà participar així de l'univers ideològic que Jaume Roig compartia amb els seus contemporanis. Com feien els contertulians valencians que s'escoltaven la lectura que Jaume Roig possiblement devia fer dels seus versos, el públic actual podrà somriure davant de les subtileses que se li proposen o esclatar en una riallada amb les barbaritats que se li amollen sense cap mena d'escrúpols. ■

NOTES

1. En el sentit medieval del terme: la comèdia és un gènere definit per la presència de personatges de baix nivell, un llenguatge de to popular i una línia argumental que comença amb la desgràcia dels protagonistes i acaba amb un final feliç.

BIBLIOGRAFIA

R. ARCHER i I. DE RIQUER (eds.), *Contra las mujeres. Poemas medievales de rechazo y vituperio*, Barcelona: Quaderns Crema, 1998.
L. BADIA, *De Bernat Metge a Joan Rois de Corella*, Barcelona: Quaderns Crema, 1988.
L. BADIA, «El saber i les lletres fins a 1500», en *Història de la cultura catalana. L'esplendor medieval (segles XI-XV)*, Barcelona: Edicions 62, 1999, vol. 1, p. 71-124.
A. BLAMIRE (ed.), *Woman Defamed*

and Woman Defended. An Anthology of Medieval Texts, Oxford: Clarendon Press, 1992.

R. CANTAVELLA, *Els cards i el llir: una lectura de l'Espill de Jaume Roig*, Barcelona: Quaderns Crema, 1992.

A. CARRÉ, «La medicina com a rerefons cultural a l'*Espill* de Jaume Roig», A. CARRÉ i J. SOLERVICENS, *Dos assaigs sobre cultura i literatura dels segles XV i XVI*, Vic: Eumo Editorial, 1996, p. 7-71.

G. DUBY i M. PERROT (dir.), *Història de las mujeres en Occidente. Vol. 2, La Edad Media*, Barcelona: Circulo de Lectores, 1994.

F. EIXIMENIS, *Lo libre de les dones*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1981. Edició crítica de Frank Naccarato, 2 vol.

J. FUSTER, «Lectors i escriptors en la València del segle XV», en *Poetes, moriscos i capellans*, València: L'Es-

tel, 1962 [reed. València: 3 i 4, 1986].
D. JACQUART i Claude THOMASSET, *Sexualidad y saber médico en la Edad Media*, Barcelona: Editorial Labor, 1989.

J. PUJOL, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el Tirant lo Blanc*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
J. ROIG, *Espill*, Barcelona: Quaderns Crema, 2006. Traducció, edició i comentaris d'Antònia Carré.

L.A. SÈNECA, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, Barcelona: Barcino, 1995, Edició de Tomàs Martínez, 2 vol.

J. TORRÓ, «Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV», *Revisita de Catalunya*, 163, juny 2001, p. 97-123.

Història, literatura,
art, teatre, música...
Reportatges,
entrevistes i assaigs,
la crònica mensual
d'un país a través del
seu passat i del seu
present.

L'Avenc
La revista que cal llegir.

L'AVENC
revista mensual d'història i cultura

Passeig de Sant Joan, 26, 2n 1a
08010 Barcelona
Tel. 93 245 79 21
Fax. 93 265 44 16
www.lavenc.cat
lavenc@lavenc.cat

